

ТАДБИРКОРЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ ЯШИРИН ИҚТИСОДИЙ ФАОЛИЯТИ ИҚТИСОДИЙ ЖИНОЯТЧИЛИК РИВОЖЛАНИШИ ОМИЛИ СИФАТИДА

**Бобожонов Азимжон
Акмал ўғли**

*Бош прокуратура Яширин иқтисодиёт кўламини
таҳлил қилиш илмий тадқиқот маркази бошлиғи
Мустақил тадқиқотчи
ORCID: 0009-0006-8572-8376*

Аннотация: мазкур тезисда тадбиркорлик субъектларининг яширин иқтисодий фаолиятини иқтисодий жиноятчилик ривожланишининг омили сифатида ўрганилди ҳамда яширин ва криминал иқтисодиётни типологияси ишлаб чиқилди. “Иқтисодий жиноятчилик”, “ноқонуний тадбиркорлик”, “яширин ва криминал иқтисодиёт” тушунчаларининг ўзаро нисбати Ўзбекистон жиноят қонунчилиги ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти призмасидан таҳлил қилинди. Ўтиш иқтисодиёти шароитида яширин иқтисодий фаолиятни ялписига криминаллаштириш тадбиркорлик эркинлигини бўғади ва аксинча, коррупцияни озиқлантиради; шу боис яширин иқтисодиётнинг легитим, яширин ва криминал сегментларини аниқ фарқлашга асосланган селектив (танлаб таъсир этувчи) давлат сиёсати мақсадга мувофиқлиги асослантилди. Ўзбекистонда 2017 йилдан бошланган иқтисодий жиноятлар учун жавобгарликни либераллаштириш ва бир вақтда коррупцияга қарши институтларни кучайтириш тажрибаси мазкур селектив ёндашувнинг амалий тимсоли сифатида баҳоланади. Тезисда ижтимоий-ҳуқуқий назоратни тотал маъмурий назоратдан фарқлаш зарурати асосланди ва иқтисодий жиноятчиликка қарши курашишнинг институционал механизмларини такомиллаштириш бўйича таклифлар берилди.

Калит сўзлар: яширин иқтисодий фаолият, иқтисодий жиноятчилик, кичик тадбиркорлик, криминал иқтисодиёт, коррупция, декриминализация, ижтимоий-ҳуқуқий назорат.

Ўтиш даври иқтисодиётига хос умумий қонуният ижтимоий-иқтисодий тизимнинг туб ўзгариши жиноятчиликнинг, шу жумладан иқтисодий жиноятчиликнинг жадал ўсишини келтириб чиқаришидир: эски қонунчилик бекор бўлади, янгиси эса бир зумда шаклланмайди; жамият аъзоларининг дунёқараш мўлжаллари ўзгаради; мавжуд ҳуқуқни муҳофаза қилиш тизими қайта қурилади [1, 2]. Мазкур қонуният Ўзбекистон учун ҳам аҳамиятлидир: 1990-йиллардаги трансформация даври ҳамда 2017 йилдан бошланган иқтисодиётни либераллаштириш босқичи (валюта конвертациясининг жорий этилиши, ташқи савдонинг эркинлаштирилиши, солиқ ислоҳоти) яширин

иқтисодий фаолият ва иқтисодий жиноятчилик ўртасидаги нисбатни қайта кўриб чиқишни тақозо этди.

Муаммонинг долзарблигини қуйидаги эмпирик далиллар тасдиқлайди:

Биринчидан, кузатилмайдиган иқтисодиёт улуши изчил қисқараётганига қарамай, унинг мутлақ ҳажми (2024 йилда 505,6 трлн сўм кўшилган қиймат) иқтисодий жиноятчилик учун моддий асос ёҳуд “озиқлантирувчи муҳит” бўлиб қолмоқда.

Иккинчидан, коррупцияга оид жиноятлар учун жиноий жавобгарликка тортилганлар сони юқорилигича сақланмоқда: 2024 йилда 7 354 нафар (давлат манфаатларига етказилган зарар 2,81 трлн сўм), 2025 йилда 7 517 нафар (зарар 2,9 трлн сўмдан ортиқ) мансабдор шахслар жавобгарликка тортилган.

Учинчидан, кичик тадбиркорлик ЯИМнинг қарийб ярмини шакллантирувчи сектор сифатида ҳам яширин муносабатларнинг асосий субъекти, ҳам маъмурий босим ва коррупциянинг асосий жабрланувчиси мақомида қолмоқда.

Кузатилмайдиган иқтисодиётнинг “чегаравий” ҳолати унинг криминал ва нокриминал хулқ-атвор проекциясидаги дуализмини белгилайди: у бир томондан ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларининг объекти, иккинчи томондан иқтисодий, юридик ва социологик фанларнинг тадқиқот предметиدير. Кузатилмайдиган иқтисодий фаолиятни иқтисодий жиноятчилик билан тўғридан-тўғри айнанлаштириш методологик хатодир: яширин иқтисодиё фаолиятнинг фақат бир қисми (яширин ва нолегал сегментларнинг айрим кўринишлари) жиноят таркибини ташкил этади, норасмий сегмент (“уй хўжалиги тадбиркорлиги”, рўйхатдан ўтмаган ўзини ўзи банд қилиш) эса аксарият ҳолларда жиноий жавобгарлик доирасидан ташқарида туради.

Ўзбекистон жиноят қонунчилигида иқтисодий жиноятчиликнинг нормативи асоси Жиноят кодексининг иқтисодиёт соҳасидаги жиноятларга бағишланган нормаларида, жумладан, солиқлар ва йиғимларни тўлашдан бўйин товлаш (184-модда), лицензиясиз ёки рухсатномасиз фаолият билан шуғулланиш, жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштириш (243-модда) ҳамда мансаб ваколатлари билан боғлиқ жиноятлар (ҳокимият ёки мансаб ваколатини суиистеъмол қилиш, пора олиш, пора бериш, порага воситачилик) билан белгиланади. Криминологик жиҳатдан иқтисодий жиноятчиликнинг олти белгиси: профессионал фаолият жараёнида, легал фаолият ниқоби остида, ғаразли мақсадда, тизимли-давомли тарзда содир этилиши ва давлат, тадбиркорлик ҳамда фуқаролар манфаатларига жиддий зарар етказиши Ўзбекистон ҳуқуқни қўллаш амалиётида ҳам тўлиқ ўз тасдиғини топади. Бунда тизимли коррупция иқтисодий жиноятчиликнинг марказий детерминанти сифатида намоён бўлади: коррупцион муносабатлар яширин секторнинг “транзакция харажатлари”ни шакллантириб, тадбиркорни легал майдондан сиқиб чиқаради ва шу тарика яширин фаолият ҳамда коррупция ўзаро қувватловчи (self-reinforcing) циклни ҳосил қилади.

Кичик тадбиркорлик яширин фаолиятининг ҳаддан ташқари ва асоссиз криминаллаштирилиши конституциявий кафолатланган тадбиркорлик эркинлигини бўғишини ва йирик кўламли коррупция манбаига айланишини

кўрсатади. Ўзбекистонда мазкур хавфни бартараф этишга қаратилган институционал траектория қуйидаги босқичлардан иборат:

1. Жавобгарликни либераллаштириш: солиқ жиноятлари бўйича биринчи марта содир этилган ва зарар тўлиқ қопланган ҳолларда жиноий жавобгарликдан озод қилиш институтининг жорий этилиши; айрим иқтисодий ҳуқуқбузарликларнинг декриминализацияси; тадбиркорлик фаолиятига асосиз аралашув учун мансабдор шахслар жавобгарлигининг кучайтирилиши.

2. Коррупцияга қарши институционал каркасининг яратилиши: “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги Қонун (2017 й.), Коррупцияга қарши курашиш агентлигининг ташкил этилиши (2020 й.), Бош прокуратура ҳузуридаги Иқтисодий жиноятларга қарши курашиш департаменти фаолияти, коррупцияга оид жиноятлар таснифининг аниқ белгиланиши (ВМнинг 2020 йил 829-сон қарори) сўнгги омил статистик ҳисобнинг тўлиқлигини таъминлаб, 2021 йилдан аниқланган жиноятлар сонининг ошишини изоҳлайди.

3. Ижтимоий-ҳуқуқий назорат сари ҳаракат: ижтимоий-ҳуқуқий назоратни ҳокимиятнинг тотал ва дискрецион назорати билан чалкаштирмаслик лозим, у демократик йўл билан қабул қилинган қонунлар асосида, фуқаролик жамияти, ОАВ ва парламент учун шаффоф тарзда амалга оширилиши керак.

Ўзбекистонда “Электрон жиноий-ҳуқуқий статистика” ягона ахборот тизимининг жорий этилиши, коррупцияга қарши курашиш бўйича миллий маърузаларнинг эълон қилиниши ва комплаенс тузилмаларининг мажбурий жорий этилиши мазкур йўналишдаги қадамлардир. Айни пайтда Сенат қўмитаси таҳлиллари ички комплаенс назорати самарадорлигининг етарли эмаслигини кўрсатмоқда, бу институционал такомиллаштириш заҳирасидан далолат беради.

Хулоса ва тавсиялар

Яширин иқтисодий фаолият иқтисодий жиноятчилик ривожланишининг асосий омили бўлиб, унга қарши курашишнинг устувор вазифалари яширин секторни минималлаштириш мақсадидаги назорат, огоҳлантириш ва қарши таъсир кабилардан иборат бўлиши лозим. Бироқ, мазкур таъсир яширин иқтисодий фаолият сегментларининг типологик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда селектив бўлиши шарт.

Юқоридагиларга асосан, қуйидаги тавсиялар таклиф этилади:

1. Жиноий-ҳуқуқий сиёсатда мутаносиблик: тадбиркорларни жиноий жавобгарликка тортиш фақат давлатнинг иқтисодий ва миллий хавфсизлигига таҳдид даражасидаги зарар етказилганда қўлланилиши; кичик қўламдаги солиқ ҳуқуқбузарликлари бўйича маъмурий-молиявий жавобгарлик механизмларининг устуворлиги.

2. Коррупцион детерминантни заифлаштириш: давлат хизматлари ва рухсат бериш тартиботларини тўлиқ рақамлаштириш орқали мансабдор шахс билан тадбиркор ўртасидаги бевосита контактни минималлаштириш; комплаенс тузилмалари фаолияти самарадорлигининг мустақил баҳоланишини жорий этиш.

3. Легаллашув рағбатларини кучайтириш: ўзини ўзи банд қилиш ва микротадбиркорлик учун соддалаштирилган режимларни сақлаш ва кенгайтириш; легал мақомнинг афзалликларини (кредит тарихи, пенсия таъминоти, давлат харидларида иштирок) ошириш.

4. Криминологик мониторингни институционаллаштириш: яширин иқтисодий фаолият ва иқтисодий жиноятчилик ўртасидаги алоқани доимий баҳолаш учун статистика, солиқ ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари маълумотларини интеграциялашган таҳлил қилиш тизимини яратиш.

Мазкур ёндашув яширин секторни репрессив эмас, институционал-рағбатлантирувчи воситалар билан қисқартириш орқали ҳам тадбиркорлик эркинлигини, ҳам давлатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Буров В.Ю. Теневая экономическая деятельность субъектов предпринимательства как фактор развития экономической преступности // Теневая экономика. 2019. Том 3. № 2. С. 87–96. DOI: 10.18334/tek.3.2.40096.

2. Пашин В.П., Кондакова С.В. Некоторые теоретические аспекты разработки вопросов по борьбе с экономической преступностью в СССР // Известия Курского государственного технического университета. 2009. № 3. С. 109–112.

3. Лунеев В.В. О криминализации экономических преступлений предпринимателей // Криминологический журнал БГУЭП. 2012. № 1 (19). С. 14–20.

4. Суходолов А.П., Федотов Д.Ю. Уклонение от уплаты налогов и обязательных платежей: мотивация совершения преступлений // Криминологический журнал БГУЭП. 2015. № 1. С. 111–119.

5. Ўзбекистон Республикасининг «Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида»ги Қонуни (2017 йил 3 январь, ЎРҚ-419-сон).

6. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси (1994 йил 22 сентябрь, кейинги ўзгартиш ва қўшимчалар билан).

7. Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида миллий маъруза (2024 йил якунлари бўйича). –Тошкент: Коррупцияга қарши курашиш агентлиги, 2025.

8. Ўзбекистон Республикаси Миллий статистика қўмитаси. Кузатилмайдиган иқтисодиёт кўрсаткичлари, 2024 йил якунлари. –Тошкент, 2025. [Электрон ресурс]. URL: <https://stat.uz>.

9. Schneider F. The Shadow Economy and Work in the Shadow: What Do We (Not) Know? // IZA Discussion Paper. 2012. № 6423.